

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 123.1:159.923

СУБ'ЄКТИВНИЙ ВИМІР СВОБОДИ ЛЮДИНИ

Тетяна Партико

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів 79000, Україна, partyko@ext.franko.lviv.ua*

Проаналізовано суб'єктивний вимір людської свободи. Суб'єктивну, або внутрішню свободу розглянуто як спроможність людини здійснити обґрунтований вибір. Сутність внутрішньої свободи відображена в особистісній свободі. Її вимірами є емоційна, інтелектуальна, моральна і поведінкова свобода. Наведено погляди на це питання філософів, психологів і соціологів; зроблено спробу знайти спільне в їхніх підходах.

Ключові слова: свобода суб'єктивна, внутрішня, особистісна, емоційна, інтелектуальна, моральна, поведінкова.

Постановка проблеми. Категорія свободи, мабуть, є однією з найскладніших для психологічного аналізу. Г. Гегель із цього приводу писав: „Про жодну ідею не можна з настільки повним правом сказати, що вона невизначена, багатозначна, доступна величезним непорозумінням ... як про ідею свободи” [7, с. 291]. Одним із питань у дослідженні цієї проблеми є питання про виміри свободи. Залежно від того, наскільки ці виміри абстрактні, можна розрізняти абсолютну й відносну свободу. Поняття абсолютної свободи є радше категорією філософського аналізу, ніж психологічного. Її вивчення видається цікавим у контексті філософських праць М. Бердяєва. Російський філософ говорить про так звану добуттєву свободу – нічим не зумовлену первинну силу творити, над якою не має влади навіть Бог. Добуттєва свобода є абсолютна. Як носій абсолютної свободи людина нікому не підкорена і ні від кого не залежить [4, 5 та ін.].

Реальна людська діяльність, однак, зумовлена взаємодією зовнішніх і внутрішніх чинників, що відображено в одному з основних загальнопсихологічних принципів – принципі детермінізму. Тому стосовно психічної реальності адекватно говорити лише про відносну свободу, тобто таку, яка частково обмежена умовами середовища (природного і соціального), а також внутрішніми психофізіологічними й особистісними особливостями людини. Водночас разом ці умови мають „сприяти гармонійному розгортанню і виявленню різноманітних здібностей особистості” [1, с. 1]. У разі такого підходу до свободи на передній план виходять два її виміри: об'єктивний і суб'єктивний.

Об'єктивним виміром свободи, за Г. Гегелем, є зовнішня свобода як надання людині можливості вибору [7]. Вона, насамперед, детермінована соціально-

політичними й економічними чинниками, які забезпечують людині політичну, соціальну й економічну свободу. Американський соціолог і публіцист середини ХХ ст. С. Нірінг поняття свободи пов'язує передусім із можливістю „здійснити вибір, прийняти рішення і втілити його в життя, без примусу і самотійно” [11, с. 15]. Така свобода неможлива без самовизначення, не залежно від того, йдеться про індивідуум чи соціальну групу. Про свободу індивідуума та соціальної спільноти можна говорити лише в тому разі, коли вони мають змогу самовираження фізичного, емоційного, розумового, духовного. „Свобода – це можливість бути і стати” [11, с. 15].

Психологічний підхід до проблеми людської свободи, однак, на передній план висуває не проблему можливості вибору, тобто об'єктивний аспект, а проблему спроможності вибору, тобто суб'єктивний. Саме суб'єктивний вимір людської свободи розглянуто в цій статті.

Мета дослідження. Традиційно об'єктивний вимір свободи людини протиставляють суб'єктивному, або, за Г. Гегелем, зовнішню свободу – внутрішній [7]. Останню трактують як спроможність здійснити обґрунтований вибір. У статті проаналізовано основні вияви суб'єктивного виміру людської свободи. Наведено погляди на це питання філософів, психологів і соціологів; зроблено спробу знайти спільне в їхніх підходах, незважаючи на термінологічну неузгодженість.

Аналіз основного матеріалу. Відомий психолог-гуманіст К. Роджерс суб'єктивну свободу розглядає як відчуття особистої влади, як здатність робити вибір та керувати собою. Водночас він не заперечує впливу вроджених та соціальних чинників і минулого досвіду на поведінку людини, які, фактично, і визначають зроблений вибір. Мислитель послідовно дотримується положення про те, що поняття абсолютної свободи не можна застосувати до пояснення можливостей вибору, який робить людина [21].

Духовно-психологічними складовими внутрішньої свободи, за О. Губенко, є [8]:

- внутрішня відповідальність, яка пов'язана з інтеріоризацією суспільних ідеалів та моральних вимог і перетворенням їх на внутрішні мотиви особистісної діяльності;
- внутрішня активність, що значною мірою визначається локус-контролем;
- загальнолюдські цінності, завдяки яким свідомість людини стає більш незалежною від навколишнього середовища і менш детермінованою інстинктивною сферою;
- системне конгруентне мислення, суть якого – у вмінні долати інтелектуальні шаблони та стереотипи, самотійно використовувати нові знання;
- самообмеження, яке необхідне для регуляції природної сутності людини, бо лише гальмування інстинктивних імпульсів перетворює людей із природних істот, яких визначають лише їхні потяги, на активних суб'єктів, які змінюють природне середовище та самих себе. „Гальмування жадань та потягів робить можливим для людини самодистанціювання, тобто розщеплює психічне на „Я”, яке себе

споглядає та самоусвідомлює, та „суб-Я” – неусвідомлену імпульсивно-афективну сферу, яку треба опанувати” [8, с. 2].

На думку О. Губенка, стає можливою самотрансценденція – подолання себе, вихід за межі самого себе. У результаті в людини з'являється новий ступінь свободи – свобода від самого себе. Вона вільна вийти за межі свого „его”.

Отже, внутрішня свобода – це свобода свідомо. Це свобода приймати вищі цінності і жити згідно з ними. Це свобода „для”, свобода знати вище добро [5]. Тривалий час у науці панував погляд, що суть справжньої внутрішньої свободи – у підкоренні свого внутрішнього „Я”. Тому справжньою свободою є лише внутрішня, суб'єктивна свобода. Однак суспільно-історичний поступ людства засвідчує, що людина спочатку намагалася підкорити природу, потім – суспільство, і лише в останню чергу – своє власне „Я” [17]. Тому свободу людини ми розуміємо в діалектичній єдності її об'єктивного й суб'єктивного вимірів.

У класичних працях зарубіжних і вітчизняних психологів [1–3, 10, 14, 17, 18] внутрішню свободу прирівнюють до особистісної. Про неї почали говорити лише з Нового часу, бо людина первісного суспільства у своєму індивідуальному житті відчувала себе невільною. Зростання зовнішньої свободи на певному етапі суспільно-історичного розвитку дало їй змогу замислитися над своєю внутрішньою, або особистісною свободою [17].

Серед українських психологів найгрунтовніші праці з проблеми особистісної свободи належать Г. Баллу. Вчений пише, що особистісна свобода є досить стійкою рисою особистості і, будучи сформованою, стає відносно незалежною від зовнішніх обставин. На думку науковця, аналіз категорії свободи в етико-психологічному аспекті має допомогти виробити орієнтири гуманістичного виховання. Такий аналіз, однак, вимагає переосмислення традиційних інтерпретацій цієї категорії [1–3].

Свободу як одну зі складових особистості людини розглядає американський психолог Р. Мей, трактуючи її як основний принцип і обов'язкову умову існування особистості. Саме свобода відрізняє людське ество від тваринного, тому що людина наділена здатністю розірвати міцний ланцюг стимулів і реакцій, яким підкоряється тварина. Свобода особистості здатна зростати. Що духовно здоровішою є людина, то вільніше вона творить себе, а свобода набуває для неї більшого потенціалу. Допмагаючи клієнтові подолати особистісну проблему, консультант допомагає йому стати вільнішим. Отже, свобода – це перша складова поняття особистості і перший принцип психологічного консультування [10].

Психологічну концепцію свободи особистості докладно розглянуто в праці „Втеча від свободи” Е. Фромма. Основна ідея книги в тому, що для сучасної людини свобода має подвійний сенс: завдяки їй людина стала індивідуальністю, однак водночас – ізольованою й безсилою. Важливими, з погляду нашого аналізу, є міркування Е. Фромма про емоційну свободу. Він зазначає, що вирішальна трудність, яка постає перед нами, – це відставання розвитку людських емоцій від розуму. Тому людина ще недостатньо дозріла, щоб стати емоційно незалежною [14].

Емоційна свобода, одночасно з такими виявами особистісної свободи, як свобода цінностей і поведінкова свобода, останнім часом стала предметом багатьох психологічних досліджень. У роботі Т. Фо (80-ті роки ХХ ст.) емоційну залежність розглянуто як прагнення дітей до того, щоб дорослі демонстрували стосовно них свою любов, схвалення і тісний фізичний контакт [19].

У підлітково-юнацькому віці замість залежності пріоритетною стає емоційна автономність, яку Л. Стейнберг і С. Сілверберг розглядають як процес індивідуалізації. У цьому віці вона пов'язана з відокремленням від батьків, її оцінюють як необхідний позитивний момент дорослішання. Емоційно автономна молодь підтримує зі своїми батьками ближчі стосунки, що можна вважати наслідком позитивної родинної взаємодії [22]. Подібні результати отримав у своєму дослідженні Дж. Гоффман, який вивчав процес відокремлення дорослої людини від батьківської сім'ї. В емоційно незалежних осіб швидше послаблюється зв'язок з батьками; у дорослому віці вони вже менше потребують їхньої підтримки й любові [20]. На підставі емпіричних відомостей О. Цибур також можна говорити про зменшення емоційної взаємозалежності дорослих людей у сфері кохання і в сексуальній сфері. Людина стає вільнішою у своїх почуттях і бажаннях [15].

З емоційною свободою (незалежністю, автономністю) пов'язана автономія цінностей, або аттитюдна незалежність. Автономію цінностей вивчали Л. Стейнберг і С. Сілверберг. Для підлітково-юнацького віку це означає етику самостійно вироблених моральних принципів. Вона стосується змін у поглядах на мораль, релігію, політику, ідеологію. Ця автономність може виражатися в упевненості в собі: молода людина відчуває незалежність, наполегливість, контроль за власним життям [22]. За змістом подібною є аттитюдна незалежність, яку описав Дж. Гоффман. Під нею дослідник розумів установки, цінності й систему переконань дорослої людини, відмінні від тих, які властиві їхнім батькам [20].

Особистісна свобода реалізується в конкретній поведінці. Стосовно дітей у психології говорять про інструментальну незалежність. Її суть – у тенденції дітей не просити допомоги в старших, а самим давати раду зі своїми проблемами [19]. У підлітково-юнацькому віці формується поведінкова автономність. Вона пов'язана з двома аспектами: по-перше, здатністю молоді робити незалежні висновки і відповідно діяти; по-друге, їхньою вразливістю стосовно тиску ровесників. Останнє означає, що підліток долає залежність від групи однолітків, їхніх норм і поглядів. У своєму дослідженні Л. Стейнберг і С. Сілверберг зазначають: якщо залежність від батьків упродовж підлітково-юнацького віку знижується, її майже цілковито замінює залежність від ровесників – отже, сумарна залежність залишається сталою [22]. Якщо доросла людина здатна утримувати себе матеріально й сама вирішувати свої повсякденні проблеми, говорять про її функціональну незалежність [20].

Для характеристики активності цілісної особистості в психологічній літературі використовують поняття позитивної свободи. Переживаючи її, людина відчуває себе часткою світу і водночас не залежить від нього. Індивід існує в стані позитивної свободи як незалежна особистість, але не ізольована. Він з'єднаний зі

світом, іншими людьми, природою. Цієї свободи людина набуває, залишаючись сама собою. Її прикладом є вільна творча діяльність, яку ми іноді спостерігаємо в дітей, які зазвичай діють відповідно до своєї внутрішньої природи, а не дотримуючись соціальних норм та заборон. Отже, критерієм позитивної свободи людини є спонтанна активність особистості [6, 14].

Е. Фромм підкреслює, що любов та праця – це ключові компоненти, за допомогою яких розвивається позитивна свобода. Завдяки ним люди еднаються між собою, не жертвуючи відчуттям власної індивідуальності чи цілісності [14].

Як панування людини над собою трактує позитивну свободу І. Берлін – англійський філософ середини ХХ ст., лауреат Нобелівської премії. У лекції „Дві концепції свободи”, виголошеній в Оксфордському університеті 31 жовтня 1958 року, він розглядає позитивну свободу в контексті запитання „Хто має мною правити?”. Учений пише: я хочу, щоб моє життя залежало від мене, а не від зовнішніх сил; я хочу бути суб'єктом, а не об'єктом; я хочу самокеруватися, а не бути керованим; я хочу усвідомлювати себе як мислячу, активну істоту. „Я почуваюся вільним настільки, наскільки я вважаю це правильним, і невільним настільки, наскільки мене примушують усвідомлювати, що це не так”, – продовжує І. Берлін [6, с. 190]. Отже, позитивна свобода – це свобода „для”, насамперед для того, щоб брати на себе відповідальність [14]. Це і є справжня людська свобода.

Для реалізації позитивної свободи необхідні соціальні й економічні умови. Вона швидше є тим ідеалом, до якого прагне людство, ніж повсякденною реальністю.

Антиподом позитивної свободи особистості є свобода негативна. Вона починається тоді, коли людина звільняється від первинних уз, які колись надавали сенсу і стійкості її життю, але згодом привели людину до самотності та ізоляваності. Це, фактично, є свободою „від”, і вона приносить нове рабство [14].

І. Берлін негативну свободу вбачає в тому, що одна людина не перешкоджає іншій робити той вибір, який їй хочеться. Негативна свобода дає відповідь на запитання „Якою мірою мною мають правити?”, а саме: я є вільним настільки, наскільки інші люди не втручаються в мою діяльність. Свободу в цьому значенні розуміють як невтручання з боку інших. „Що ширший простір, де нема втручання, то ширша моя свобода” [6, с. 182].

Межі негативної свободи залежать від того, скільки можливостей відкрито для людини; наскільки важко чи легко здійснити кожен з цих альтернатив; наскільки важливі в житті людини за певних обставин та за її характеру ці альтернативи; наскільки вони відкриваються чи закриваються завдяки навмисним діям людей; як оцінюють особа і суспільство розмаїті ймовірності.

Позитивне і негативне поняття свободи історично розвивали в різних напрямках, поки вони не зайшли в безпосередній конфлікт між собою. І. Берлін убаचाє такі причини цього конфлікту: якщо ми примушуємо людей виконувати завдання, які ми поставили, і досягати нашої мети, навіть якщо робимо це заради їхнього добра, це означає, що ми обмежуємо їхню свободу [6]. Отже, принциповим моментом у переживанні позитивної свободи є самостійність суджень. Однак са-

мостійність суджень, як стверджує німецький філософ А. Шопенгауер, – це „...привілей небагатьох; рештою керує авторитет і приклад. Вони дивляться чужими очима, чують чужими вухами. Тому неважко думати так, як у цей час думає весь світ; але думати, як усі думатимуть через тридцять років, – на це здатний не кожен” [16, с. 34].

Розуміючи свободу як відсутність будь-яких перепон і перешкод, А. Шопенгауер розрізняє три значення цього поняття: фізичну, інтелектуальну і моральну свободу. Фізична свобода – це відсутність матеріальних перешкод у людській діяльності. Вона може стосуватися і неживої, і живої природи. Наприклад, вільне місце, стіл, преса або вільний птах. „У цьому первинному ... загальноприйнятому значенні слова поняття свобода стосується лише зовнішньої можливості, тобто саме відсутності фізичних перешкод для вчинків цього ества” [16, с. 47].

Зазначимо, що про фізичну свободу говорить і сучасний мислитель О. Забачинський-Орлан [9]. На його думку, вона була притаманна античній людині і виникла внаслідок удосконалення знарядь праці. Фактично, фізична свобода тотожна природній свободі, про яку в енцикліці 1888 року писав Папа Лев XIII. Теорія людської свободи Папи спирається на доктрину Томи Аквінського. У ній свободу поділяли на два види: природну і вищу. Під природною свободою Папа Лев XIII розумів силу, за допомогою якої людина, відокремившись від тварин, стала людиною; під вищою – свободу, осяяну законом [див. 17]. Природна свобода – це, швидше, перемога духа над тілом, а не людини над природою. А свободу совісті та поглядів Папа вважав радше хибним міркуванням.

Німецький учений другої половини XIX ст. К. Фішер говорить про природну свободу як відповідність життя й діяльності кожного ества його природі. Природна свобода обмежена примусом, перешкодами, законами природи і суспільства, правом. Природна свобода є розвитком сил без перешкод [13].

В онтогенезі природна, або фізична свобода є першим кроком дитини на шляху до автономізації. Відокремившись від організму матері, дитина отримує фізичну незалежність, але ще зберігає залежність фізіологічну. Коли вона може самотійно задовольняти свої органічні потреби, то стає незалежною і фізіологічно, але тривалий час ще є залежною психологічно. Психологічна незалежність – свобода, що означає здатність людини думати та діяти самотійно, відповідно до внутрішніх принципів власної автономної моралі.

Другим значенням поняття „свобода” для А. Шопенгауера є інтелектуальна свобода, під якою філософ розуміє мисленнєві здібності людини. Людина є інтелектуально вільною, коли вона здатна до пізнання; інтелектуальна свобода порушується, коли людина неадекватно трактує мотиви, у результаті безумства або омани, унаслідок чого неможливо прийняти правильне вольове рішення, а також у стані афекту та сп’яніння [16]. Для О. Забачинського-Орлана – це властива сучасній людині свобода розуму і думки, яка виникла завдяки розвитку науки [9].

Нарешті, моральна свобода – це свобода волі. Вона пов’язана з мотиваційною перешкодою і нагадує автономію цінностей. А. Шопенгауер пише: „...мотив ніколи не може впливати так, як фізична перешкода: тоді як остання скрізь пере-

вищує всякі людські тілесні сили, мотив ... ніколи не наділений абсолютною владою, але його завжди може перебороти якийсь сильніший протилежний мотив..." [16, с. 48]. Отже, з міркувань філософа випливає, що може бути фізична свобода, але моральна свобода – ні. „Я можу робити те, що я хочу... Однак я не в силах хотіти цього; бо протилежні мотиви мають наді мною надто велику владу..." [16, с. 77].

Інше бачення цього питання наявне у працях сучасного білоруського філософа Ф. Таратунського. Моральну свободу він розуміє як співвіднесення думки і дії людини з вимогами пізнаної необхідності, яка втілюється в принципах і нормах суспільної моралі. Моральна свобода має місце там і тоді, де й коли людина добровільно, без зовнішнього тиску, унаслідок вільної волі вибирає поведінку, яка відповідає суспільним інтересам і нормам [12].

Аналогічний зміст вкладає в поняття „свобода суспільної дії” М. Бердяєв. Така свобода базується на началах абсолютних, тобто на релігійних цінностях, які людина сприйняла особисто [5].

Висновки. Теоретичний аналіз суб'єктивного виміру людської свободи дає підстави стверджувати:

1. Людська свобода обмежена умовами природного й соціального середовища, а також внутрішніми особливостями людини. Тому в психологічних дослідженнях – адекватно говорити про відносну свободу людини.

2. Відносній свободі людини притаманні два виміри: об'єктивний і суб'єктивний. Об'єктивна, або зовнішня свобода – це можливість вибору; суб'єктивна, або внутрішня – спроможність здійснити обґрунтований вибір. Ми людську свободу розглядаємо в діалектичній єдності її об'єктивного й суб'єктивного вимірів.

3. Внутрішня свобода людини є усвідомлена. Тому її сутність можна охарактеризувати через особистісну свободу – стійку, відносно незалежну від зовнішніх обставин властивість особистості, яка за певних умов стає також відносно незалежною від внутрішніх умов.

4. Вимірами особистісної свободи є емоційна, інтелектуальна, моральна і поведінкова свобода. Саме вони найчастіше стають предметом психологічного аналізу.

5. Для активності цілісної особистості характерна позитивна свобода, або свобода „для”, і негативна свобода, або свобода „від”. Суть позитивної свободи – у пануванні людини над собою, негативної – у відсутності панування інших над нею.

6. Суб'єктивні виміри свободи людини термінологічно неузгоджені. Вирішення цього питання може стати актуальним завданням психологічних досліджень.

---

1. *Балл Г. О.* Внутрішня свобода особи і особистісна надійність у контексті гуманізації освіти // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 9. – С. 1–7.
2. *Балл Г. О.* Особистісна свобода і гуманізація освіти // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – № 1. – С. 2–4.
3. *Балл Г. О.* Про психологічний зміст особистісної свободи // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 18–26.
4. *Бердяев Н. А.* Самопознание: опыт философской автобиографии. – М.: Б. в., 1991. – 446 с.
5. *Бердяев Н. А.* Философия свободы. Истоки и смысл русского коммунизма. – Харьков – Москва: Б. в., 2002. – 482 с.
6. *Берлін І.* Чотири есе про свободу. – К.: Основи, 1994. – 272 с.
7. *Гегель Г. В. Ф.* Философия духа. Соч. Т. III. – М., 1956. – 291 с.
8. *Губенко О. В.* Внутрішня свобода як умова активізації творчого потенціалу особистості // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 10. – С. 1–5.
9. *Забачинский-Орлан О.* Воля до свободи: думки про світ, людину й абсолют. – Сідней-Париж: Б.в., 1988. – 143 с.
10. *Мей Р.* Искусство психологического консультирования. – М.: Дайджест, 1994. – 215 с.
11. *Ниринг С.* Свобода: обещание и угроза. – М.: Прогресс, 1966. – 192 с.
12. *Таратунский Ф. С.* Нравственная свобода и ответственность. – Минск: Беларусь, 1980. – 63 с.
13. *Фишер К.* О свободе человека. – СПб.: Б.в., 1900. – 40 с.
14. *Фромм Э.* Бегство от свободы. – М.: Прогресс, 1989. – 272 с.
15. *Цыбур Е. Н.* Сравнительный анализ феноменов инфантильной и зрелой зависимости в эмоциональных отношениях // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 4. – С. 28–33.
16. *Шопенгауэр А.* Свобода воли и нравственность. – М.: Республика, 1992. – 448 с.
17. *Янагида К.* Философия свободы. – М.: Соцэкгиз, 1958. – 211 с.
18. *Allport G. W.* Pattern and growth in personality. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1961.
19. *Faw T.* Schaum's outline of theory and problems of Child Psychology. – New York, 1980.
20. *Hoffman J.* Psychological separation of late adolescents from their parents. Journal of Counseling Psychology. – 1984. – № 31. – P. 170–178.
21. *Rogers C. R.* A way of being. – Boston: Houghton Mifflin, 1980.
22. *Steinberg L. D., Silverberg S. B.* The Vicissitudes of Autonomy in Early Adolescence. Child Development. – 1986. – Ch. 13. – № 57. – P. 841–851.

SUBJECTIVE MEASUREMENT OF MEN'S FREEDOM

Tetyana Partyko

*Ivan Franko National University of L'viv, Doroshenka Str., 41,
L'viv 79000, Ukraine, partyko@ext.franko.lviv.ua*

Subjective measurement of men's freedom is analysed. Subjective or internal freedom regards as ability to make a substantiated choice by man. The essence of internal freedom is reflected in personality freedom. Their measurements are emotional, intellectual, moral and behavioral freedom. The filosofical, psychological and sociological points of view are demonstrated; common points of view are find.

Key words: freedom subjective, internal, personality, emotional, intelectual, moral, behavioral.

*Стаття надійшла до редакції 8.02.2005
Прийнята до друку 23. 05. 2005*